

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Тарас Гриневич

УКРАЇНІКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISY «PRZEGLĄD HISTORYCZNY» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Протягом XIX – початку XX століття у давній столиці Польщі Варшаві, котра знаходилася під владою Російської імперії, оформилася самобутня історична школа, що випрацювала власні концептуальні підходи у висвітленні історичної проблематики. Значний вплив на коло її зацікавлень здійснювала російська імперська влада, передусім цензура. З відновленням польської державності Варшаві було повернуто її столичний статус. Нові політичні умови вплинули і на розвиток Варшавської історичної школи. Саме столичний статус осередку та зв'язки з політичними групами в значній мірі впливали на особливості наукових зацікавлень та концептуальних підходів варшавських істориків.

Перед молодією польською державою постав ряд гострих проблем у сфері внутрішньополітичного життя, культурних та етнічних взаємин. Особливо гострими вони були у відносинах з українським народом, з яким поляків поєднувало багато сторінок спільної, часто вельми неоднозначної, історії. Дослідженням ряду таких проблем займалися й історики варшавського наукового середовища. Хоча пальму першості в дослідженнях української проблематики традиційно тримали Краківська історична школа та львівське історичне середовище, варшавські історики підіймали ряд важливих питань спільної історії народів І Речі Посполитої. Виразником і трибуною цих ідей варшавського історичного середовища був журнал «Przeгляд Historyczny» (далі – «РН»).

Особливо актуальними в сучасній науці є дослідження концептуальних підходів різноманітних історичних шкіл. Очевидну і беззаперечну першість у дослідженнях розвитку осередків польської історичної науки, а зокрема варшавського наукового середовища мають польські історики. Серед таких видатних дослідників польської історичної науки в II Речі Посполитій варто відзначити головно Єжи Матерніцко, Богдана

Ягеллу, Барбару Якубовську та Анджея Грабського¹. Попри наявність чисельних праць, присвячених розвитку історичної науки у Варшаві в міжвоєнний період та часопису «РН» зокрема, висвітленням українки на його сторінках ніхто спеціально не займався. Втім дослідження українки на сторінках міжвоєнного «РН» дозволить простежити становлення нових тенденцій у підходах польських істориків періоду II Речі Посполитої до проблем історії України, виявити вплив на погляди варшавських істориків політичних концепцій і, як його наслідок, – становлення «східної» історіографічної орієнтації в польській історичній науці. Також це допоможе з'ясувати вплив «Ягеллонської ідеї» та «концепції міжмор'я» на польську історичну науку міжвоєнного періоду.

Офіційно «РН» був друкованим органом «Товариства любителів історії» («Towarzystwo miłośników historii») у Варшаві. До 1924 р. Товариство було повністю самостійною організацією, а з 1925 р. виступає як місцевий, наділений значною автономією, відділ Польського Історичного Товариства (Polskie Towarzystwo Historyczne)². В перші роки існування II Речі Посполитої спостерігався деякий занепад Польського Історичного Товариства і щоб активізувати його діяльність в 1922 р. була відкрита Наукова Секція на чолі з Марцелі Хандельсманом. З початком її діяльності починається відродження Товариства, а сам варшавський осередок стає центром його активності. За період 1934–1937 рр. було відкрито дев'ять наукових секцій Товариства, серед них варто відзначити секцію Історії Східної Європи на чолі з О. Халецьким та секції Військової історії і Критичних студій на чолі з Я. Волінським. Керівники зазначених секцій відіграли значну роль також у діяльності редакції «РН» і часто друкували на його сторінках свої дослідження. Редакторами самого «РН» в 1918–1939 рр. були М. Хандельсман та С. Кентжинській. Часопис виходив у різні роки з нерегулярною періодичністю і загалом за міжвоєнний період було надруковано п'ятнадцять річників журналу. Тематика статей часопису охоплювала широкий спектр проблематики історичної науки від всесвітньої історії та археології до проблем розвитку польської історичної науки. З часописом співпрацювали провідні історики Варшавського університету, зокрема сам М. Хандельсман у міжвоєнний період був провідним

представником варшавського історичного середовища та творцем Історичних Студій при Варшавському університеті³.

Багато істориків варшавського історичного середовища симпатизувало та активно співпрацювало з політичним табором Ю. Пілсудського. Вони також відстоювали особливі концептуальні підходи до висвітлення та оцінки різноманітних явищ історії Польщі, що в значній мірі опонували поглядам протилежного, національно-демократичного політичного табору. Ідейне протистояння з ендеками спричинило до появи двох протилежних історіографічних орієнтацій у середовищі польських істориків – «східної» та «західної». Історики «західної» орієнтації, які підтримували табір ендеків, вважали період панування династії П'ястів часом справжньої «польськості» та процвітання польської держави. Також вони відстоювали ідею про історичну доцільність орієнтації на західний напрямок в зовнішній політиці. Натомість представники «східної» орієнтації з табору Ю.Пілсудського вважали часом процвітання період монархії Ягеллонів, а основний напрямок політичного розвитку Польщі бачили в східній політиці та концепції федералізму з народами Центральної та Східної Європи на засадах т.зв. «Ягеллонської ідеї»⁴.

Великий вплив на формування моделі відносин поляків з народами Центральної та Східної Європи мала «Ягеллонська ідея». Вона закладалась політичним табором Ю. Пілсудського в основу «концепції міжмор'я», що передбачала утворення союзу народів на просторах між Балтійським та Чорним морями. У відносинах в середині самої II Речі Посполитої концепція передбачала встановлення курсу на міжнаціональну співпрацю та формування єдиної політичної нації. Чинниками, сприяючими цьому процесу, мали стати принципи парламентаризму, верховенства права та лоялізму державі як наднаціональному утворенню. В свою чергу, в історичній науці, а зокрема в середовищі істориків-пілсудчиків, «Ягеллонська ідея» сформувала бачення періоду монархії Ягеллонів як часу міжнаціональної та міжконфесійної гармонії. Також, у поєднанні з ідеєю «Польщі, як передмур'я Європи» вона закладала в основу історичних концепцій ідею польського місіонізму щодо народів Східної Європи в їх культурному європейському поступі та захисті від східних загроз.

Важливою частиною проблеми «Ягеллонської ідеї» було питання генези її основних принципів. Саме з часом панування останніх представників династії П'ястів польські історики пов'язували радикальні зміни зовнішньополітичних пріоритетів та орієнтацій, що визначили усю подальшу долю польської держави. Початком цієї політики було зміцнення стосунків польської держави з Галицьким князівством та його пізніше приєднання. Ці події започаткували активну територіальну експансію Польщі на схід та змінили її геополітичне становище, включивши в коло балканської та східноєвропейської міжнародної політики. Також згадана проблема була важливою в контексті наукової дискусії між істориками «східної» та «західної» історіографічних орієнтацій. Присвяченою цій темі на сторінках «РН» була праця видатного польського медієвіста, представника львівського історичного середовища, що активно співпрацював з варшавськими істориками, Станіслава Закревського. В статті «Вплив руського питання на польську державу в XIV ст.» автор поставив собі за завдання вивчити вплив політики щодо Червоної Русі на польську культуру.

Початком зміцнення зв'язків Польщі та Галицько-Волинського князівства вбачався С. Закшевський у періоді панування Владислава Локєтка, який встановив тісні союзницькі відносини з князем Юрієм I та його синами Андрієм та Левом. Політика союзних стосунків між Польською Коронаю та Галицьким князівством продовжувалась і за панування Казимира III Великого та Болеслава-Юрія Тройденевича, що разом з Угорщиною уклали угоду про вирішення питання наступництва трону в Польщі та Галичині⁵. Досліджуючи угоди між мазовецькими князями і польськими королями, С. Закшевський знаходить згадку про щорічні виплати мазовецьким князям з 1330-х рр. Це дозволило йому зробити висновок про грошове відшкодування королівською скарбницею для Тройдена та його синів за їх галицький спадок, який вони погодилися відступити Казимиру III. Щодо приєднання Галичини, варто згадати концептуальні підходи істориків з політичного табору Ю. Пілсудського, до яких схилився і С. Закшевський. У польській східній політиці вони вбачали не експансію з допомогою сили, а добровільне приєднання згідно угод та принципів середньовічного права,

що повинно було легалізувати панування Польської Корони на українських землях.

В даному контексті необхідно згадати дискусію, що розгорнулася в польській історичній науці щодо напрямків політичної орієнтації П'ястів та Ягеллонів. Історики-ендеки «західної» історіографічної орієнтації бачили місію Польщі в стримуванні німецької експансії та в залученні польської держави до політичного життя Заходу, східну ж політику інтерпретували лише як свого роду часткову «компенсацію» за певні невдачі на західному напрямку. Натомість представники «східної» історіографічної орієнтації не прив'язували такого великого значення до західної орієнтації Польщі в епоху середньовіччя і вважали позитивом переорієнтацію на схід, вбачаючи там ширше поле для реалізації польського політичного потенціалу та здійснення місії Польщі як «передмур'я Європи і християнства».

С. Закшевський у своєму дослідженні робить висновок про значний вплив руської політики Казимира на розвиток Польщі. Зокрема земельні жалування рицарям в Галичині зміцнили їх зв'язок з короною і підвищували мілітарну потугу держави. З початком експансії на непідвладні католицькій церкві землі папство надавало велику грошову допомогу королю для зміцнення позицій Корони та католицтва в Галичині, що значно підняло фінансову спроможність центральної влади. Для Польщі відкрилися двері в політичне життя та торгівлю Наддунайського та Причорноморського регіону. А польсько-литовське суперництво за Галицько-Волинські землі сприяло в майбутньому пошуку компромісів та зближення обох держав⁶. Також у Польщі активізувалась колонізація земель – як на німецькому праві, що поширювалась з Польщі на терени Галичини, так і на волоському праві з Галичини в Польщу⁷. Казимир Великий активно залучав русинів до управління Галичиною і наближав їх до королівського двору. В інших своїх дослідженнях С. Закшевський ще більше розширив свої висновки про глибину відносин та взаємовпливів Польщі та Русі – підкреслив першочерговість східної політики П'ястів, етнічних взаємин обох народів, торговельних та культурних контактів⁸.

Стаття С. Закшевського відображає настанови польської історичної науки в міжвоєнний період, а зокрема істориків

близьких до табору Ю. Пілсудського, щодо позитиву політичної переорієнтації Польщі на схід. В контексті федералістичних ідей табору маршалка, С. Закшевський підкреслює мирний добровільний процес польської експансії на схід, гармонійне залучення представників різних національностей до внутрішньополітичного життя, курсу королівської влади на співпрацю і становлення засад громадянського лоялізму. В безпосередньому зв'язку з проблемою «Ягеллонської ідеї» та східної політики Польщі поставало питання про західний або східний цивілізаційний характер польського народу. В своїх дослідженнях середньовічної і нової історії Польщі С. Закшевський опонує поглядам істориків-ендеків про західний цивілізаційний характер Польщі в добу П'ястів і перевагу західного вектора розвитку, що втілювався в налагоджених політичних та культурних зв'язках. Він доводив, що польське суспільство «за винятком католицтва та освіти, не було західним суспільством, а посеред східних народів, як суспільно, так і політично, могло називатись їх справжнім братом»⁹. Ще тісніше Польща входить в коло східних народів з укладенням польсько-литовської унії, котра безпосередньо поєднала народи Польщі, Литви та Русі і створила умови для появи єдиного народу на основі спільних рис польської і руської культури.

Проблема польсько-литовської унії була однією з першочергових у зацікавленнях польських істориків періоду відновлення польської державності. Вона транслиувала польському суспільству зразки стосунків із сусідніми народами, що були поєднані з Польщею культурою та спільними державницькими традиціями. Саме польсько-литовська унія була осердя «Ягеллонської ідеї», що значно впливала на політичну та історичну свідомість поляків у період відбудови їх державності. З кола проблематики, пов'язаної з дослідженням польсько-литовської унії, особлива увага приділялась її правовій основі. Особливого значення ця проблема набувала в контексті вироблення оптимальної форми політичного устрою II Речі Посполитої. Через призму «Ягеллонської ідеї» територіальне розширення польської держави сприймалось як ряд добровільних приєднань. Сам же характер панування монархії Ягеллонів на новоприєднаних землях розглядався як виключно позитивний для останніх через їх залучення до цивілізаційних

здобутків Заходу. Дошукуючись фактів договорів та рівноправних союзів з різноманітними суб'єктами міжнародних стосунків, польські історики наголошували на факторі легальності панування Польщі на теренах між Балтійським та Чорним морями. В свою чергу, ці погляди на польсько-литовську державу бралися за зразок для ідеї побудови II Речі Посполитої на засадах федеративного устрою та укладення тісних союзних стосунків з сусідніми народами Центральної та Східної Європи.

Саме проблема дослідження правових основ польсько-литовської унії знайшла своє відображення на сторінках «РН» у статтях таких видатних дослідників ягеллонської доби, як Оскар Халецькі та Ян Якубовські. Основну свою увагу вони зосередили на проблемі форми приєднання Литви до Польщі, що викликала в польській науці розлогу дискусію. Вона розглядалась через призму сучасного польським історикам політичного життя. Погляди про рівноправний союз Польської Корони та Великого князівства Литовського відстоювали історики з табору Ю. Пілсудського, що бачили в «Речі Посполитій обох народів» зразок федералістичного устрою для сучасної їм II Речі Посполитої. З іншої сторони, історики-ендеки, вбачаючи в польсько-литовській угоді не унію, а інкорпорацію Литви, відстоювали позицію про унітарний централізований характер польської держави¹⁰. Обидва дослідники, погоджуючись із позицією істориків-ендеків про акт інкорпорації в Кревській угоді, все ж відстоювали думку про добровільне відновлення за взаємною згодою польської та литовської сторони литовської державності актами Віленсько-Радомської та Горodelьської угод.

Досліджуючи процес включення Великого князівства в склад Корони і пізнішого переходу від інкорпорації до засад двосторонньої унії, О. Халецькі зробив ряд важливих висновків про здійснення цих заходів і щодо руських земель. Кревський акт, як вважав дослідник, декларує приєднання «Литви і Русі», а не цілості «Великого князівства», що засвідчує їх існування як окремих, відмінних в політичному устрої, частин¹¹. «Його [Кревський акт] характеризує цілковите визнання окремішності земель у внутрішніх стосунках зі збереженням як ніби державницького характеру кожної з них при повному узалежненні в зовнішній політиці від Великого князя Литви через відносини присяги»¹².

На чолі кожної з руських земель стояв князь, спочатку з місцевої династії, а пізніше – замінений на представника роду Гедиміна. Самостійність і сила руських удільних князів в значній мірі базувалася на традиції існування власної удільної державності.

Натомість Я. Якубовський в своєму дослідженні вдався до аналізу політико-правового статусу удільних князів після Кревської угоди. Він зробив висновок про пониження їх становища з співправителів Великого князя до васалів польського короля і переходу їх земель з стану вотчин в стан ленів, які міг забрати сюзерен. Також Я. Якубовський опонував тезі О. Халецького про відносини між Великим князем та королем як між вотчинними князями та Великим князем у попередній період, оскільки Великий князь після 1401 р. не виступає як співправитель короля. Натомість в період 1400–1440 рр. литовська держава перебувала в стані особистої унії з Польщею, де Великі князі були позитивними встановленими польським королем ленними володарями, а не його співправителями¹³.

З укладенням Кревської угоди постало питання принципів входження руських земель до складу Корони. Найбільш реальним бачився варіант безпосереднього включення Русі до Корони, оскільки вона була підпорядкована Великому князеві, що ставав польським королем, а не була безпосередньою частиною Великого князівства як політично-адміністративної одиниці. В такий спосіб могла постати унія трьох народів – поляків, литовців та українців¹⁴. Проблема можливості унії трьох народів здавна турбувала польських дослідників і впливала, як при розгляді подій Кревської та Люблінської уній, так і при вивченні козацько-польських угод середини XVII ст. Федералістичні погляди істориків-пілсудчиків вбачали потребу залучення Русі до унії як третього члена держави, що врегулювало б національні конфлікти і врятувало Річ Посполиту від розпаду. Історики-ендеки відстоювали ідеї неможливості унії з Руссю через незрілість українського народу до державотворення. Це віддзеркалювало їх погляди на неможливість надання національної автономії українцям у межах II Речі Посполитої через їх «цивілізаційну відсталість» та неготовність до самостійного політичного існування.

Віншій своїй пізнішій праці—«Ягеллонська ідея»—О. Халецький, покликаючись на віднайдені історичні джерела, що надавали нові факти, змінив свою позицію щодо оцінки акту інкорпорації в Крєві. Згідно нових даних, він доводив встановлення ленного підпорядкування Короною Великого князівства Литовського в 1385 р., а не його суцільного включення в склад Польщі¹⁵. О. Халецький вказував на подальші дії королівської влади щодо рівноправного залучення литовців та русинів до політичного і культурного життя, закладення підвалин ідеї церковної унії та проведення остаточного правового зрівняння обох держав у єдиному політичному утворенні¹⁶. Заслуга ж самої династії Ягеллонів полягала в її заходах по збереженню внутрішнього спокою та створенню умов, що сприяли б гармонійному співіснуванню всіх груп населення держави¹⁷.

Наступною працею О. Халецького, присвяченою унії, була стаття «Культурні проблеми в історії Ягеллонської унії». Автор поставив собі за завдання вяснити, «як з двох, а насправді трьох народів появився один народ, спільна національність щонайменше в межах певних суспільних прошарків»¹⁸. Це завдання він намагався вирішити через окреслення кола проблематики досліджень, визначення пріоритетних напрямків та окремих складових частин проблем, визначити стан їх розробки.

В своєму дослідженні О. Халецькі виділяє декілька сторін «культурної унії». Перше місце приділяється релігійно-церковному аспекту, що значною мірою був основою етнічної самоідентифікації в цю добу. Наступною проблемою автор висуває мовні зв'язки Польщі і Русі: відзначає значні впливи польської мови на українську, зауважує, що «мовні впливи, котрі йшли з Корони на схід, довший час переважно виражались у поступі латини аніж польської мови, особливо в межах ділового мовлення»¹⁹. В питанні ролі літератури в процесі об'єднання народів Речі Посполитої, О. Халецький пише про необхідність дослідження як впливу Польщі на «тематику, поняття та погляди» руської літератури, так і на роль польської і руської літератури в розвитку самої унії, її прискорення або гальмування²⁰. Автор також наголошує на тривалості процесу «культурної унії» і зазначає, що самі угоди були лише його етапами, який тривав аж до поділів Речі Посполитої.

Важливим висновком у статті О. Халецького є позиція автора щодо активного процесу взаємопроникнення цивілізаційних надбань та взаємозбагачення різних народів, що входили в державу Ягеллонів. В згаданій статті О. Халецький виступає як яскравий прихильник «східної» орієнтації в польській міжвоєнній історіографії. Вбачаючи позитив у взаємних культурних впливах народів Речі Посполитої і творенні «єдиного народу», він стає на позиції табору Ю. Пілсудського щодо федералізму та національної співпраці в межах єдиної держави. Вони опонують поглядам дослідників з національно-демократичного табору, що бачили у впливах зі сходу суцільний негатив для державницького існування Польщі. Останній особливо вбачався у руйнуванні західного характеру польської держави та культури. Наприклад, провідник національно-демократичного табору Роман Дмовський вважав, що з актом унії «потауга Польщі подвоїлась, але її західний характер став раптово на половину слабшим»²¹.

«Ягеллонська ідея» передбачала необхідність забезпечення центральною владою умов для безперешкодного перебігу процесу культурного зближення народів польсько-литовської держави. Такою умовою його успішного проведення мало стати запровадження в суспільстві принципів релігійної рівноправності. Саме релігійна толерантність вбачалась однією з основних ознак правління Ягеллонів, що якісно відрізняла його від інших держав тогочасної Європи. Польські історики вважали релігійну толерантність прикладом високого розвитку принципів громадянського суспільства в I Речі Посполитій. Вдаючись до аналізу спроб королівської влади розв'язати складні проблеми міжконфесійних відносин, науковці в своїх працях нерідко апелювали до таких спроб вирішення культурно-релігійно-національних проблем у II Речі Посполитій. Так, у дослідженні Казімежа Ходиніцького «Генеза зрівняння в правах схизматиків у Великому князівстві Литовському. Відношення Сигізмунда Августа до грецько-східного віросповідання» було здійснено спробу аналізу становища православної церкви у Великому князівстві Литовському і політики центральної влади щодо неї в період панування Сигізмунда Августа, котрий відзначався своїм ліберальним ставленням до інших конфесій.

Вихідною тезою дослідження К. Ходиніцького було твердження, що королю «як представнику державної влади, належала опіка над грецькою церквою на основі церковного права»²², яке давало йому повноваження в сфері церковної інвеститури, суду та законодавства в церковних справах. Користуючись цими правами, Сигізмунд Август захищав інтереси православної церкви, нерідко навіть від самих церковних можновладців²³. Більшість проблем православної церкви, як вважав дослідник, виникали через моральний та освітній занепад духовенства, а також через втручання в церковні справи місцевої, здебільшого православної шляхти²⁴. Борючись з цими негативними проявами, Сигізмунд Август ліквідував накладені на православних обмеження в праві займати державні посади, що були введені католицькими магнатами Литви, щоб захиститися від напливу руських православних можновладців. В цьому контексті К. Ходиніцькі зробив важливий висновок про природу обмежень щодо православних, вважаючи, що в їх основі лежав територіальний фактор, коли «віровизнання служило для означення обласної окремішності»²⁵. Самі ж причини ліквідації королем обмежень щодо некатоліків автор вбачав у підготовці до унії Польщі та Литви, що мало послужити чинником зближення населення обох частин держави.

Свої висновки К. Ходиніцькі поглибив у статті «Відношення Речі Посполитої до грецько-східного віросповідання», де дослідив процес зрівняння в правах православних та католиків протягом XV–XVI ст., визначивши їх причиною боротьбу польського короля з Москвою за симпатії православної шляхти. Сам же релігійний конфлікт в І Речі Посполитій започаткувало втручання константинопольського патріарха в процес запровадження королем Стефаном Баторієм григоріанського календаря²⁶. Ще більше розкол був поглиблений Берестейською унією та козацькими війнами. Втім, і надалі зберігались тісні зв'язки між королівською владою та українською православною церквою. Лише зовнішнє втручання в XVIII ст. перетворило фактор православ'я на розмінну монету у великій політичній грі сусідніх держав²⁷. В даному контексті К. Ходиніцькі відображає погляди варшавської історичної школи, що вбачала причини внутрішніх проблем Польщі в зовнішньому втручанні. Як прихильник табору Ю. Пілсудського, що відстоює позицію необхідності встановлення

міцної влади, він переносить свої погляди на оцінку ролі особи правителя держави в опіці над різними сторонами суспільного життя. В цих дослідженнях К. Ходиніцкі виступає як яскравий прихильник поглядів табору маршалка Ю. Пілсудського. Він, у дусі «Ягеллонської ідеї», вбачає необхідність курсу на співпрацю між народами Центральної та Східної Європи, акцентує позитиви їх культурно-цивілізаційного взаємопроникнення. Цікавими є його погляди на місію Польщі на сході, що в минулому виявлялася в опіці над розвитком і цивілізаційним поступом українського народу, а також в обороні Європи від наступу «азіатської цивілізації».

З відновленням польської держави гостро постала проблема існування Речі Посполитої в новому геополітичному просторі. Особливо актуальною була проблема стосунків зі східними та південними сусідами, з якими Польщу пов'язувало багато сторінок спільної історії. Для її вирішення в політичному таборі Ю. Пілсудського була розроблена ідея союзу народів між Балтійським та Чорним морями задля стримування експансії більшовицької Росії – т. зв. «концепція міжмор'я». Відгуком на зацікавлення проблемами Чорноморського регіону стало дослідження історичних прецедентів участі Польщі в політичному житті Причорномор'я. Даній проблематиці присвятив свою розвідку і видатний дослідник історії Польщі та України в XVI–XVIII ст. Владислав Томкевіч. Хоча автор «Польської чорноморської політики Нової доби» зазначає, що польська причорноморська політика в цей період є «цілим переплетінням волосько-турецько-татарсько-козацьких стосунків», висвітлює участь та роль українського, зокрема козацького, чинника в політичному житті регіону побіжно, більше зосереджуючись на стосунках Польщі з Османською імперією та Наддунайськими князівствами. Про період формування козацтва і його активну чорноморську політику кінця XVI – початку XVII ст. автор зазначає, що «найбільшою мірою до факторів, котрі сприяли появі козацтва, належить приписати присутність кримсько-очаківського сусідства»²⁸.

В контексті зовнішньої політики канцлера Речі Посполитої Яна Замоїського В. Томкевіч пише про його недооцінку значення козацтва. Саме занедбання козацької проблеми, вважає автор,

було причиною подальших польсько-турецьких війн, що несли велику загрозу польській державі, яка не могла рівнятися силами з Туреччиною. Проектом вирішення козацького питання дослідник вважав ідеї гетьмана Станіслава Конецпольського про залучення козацтва до політичного організму Речі Посполитої і створення з нього постійного осілого військового формування, що підтримало б колонізацію степу, вихід Речі Посполитої до природних кордонів Чорного моря і знешкодження Кримського ханства²⁹. Частково ці ідеї були реалізовані в Куруківській угоді 1625 р. Як вважав В. Томкевіч, ідеї С. Конецпольського стали основою планів турецької війни Владислава IV. Протидією цим планам він вважав заходи Туреччини «утворити татарсько-козацький союз, що став початком катастрофи державності Польщі»³⁰. Війна козацько-татарського союзу проти Польщі зробила нездійсненними чорноморські плани польського політикуму попередніх поколінь, хоча король Ян Казимир все ж намагався розбити їх союз і «кинути козацькі маси в сторону Криму»³¹. Вимушене вирішення козацької і татарської проблеми відбулося лише після укладення Андрусівського миру з Москвою, що переніс кордон на лінію Дніпра і позбавив Польщу необхідності боротьби з козаками за контроль над Лівобережжям.

Зосередження уваги В. Томкевіча на питанні чорноморської політики Польщі показує важливість для польських дослідників «східної» історіографічної орієнтації проблеми пріоритетного напрямку в зовнішньополітичній діяльності Речі Посполитої. Згадана проблема відбилась і в тогочасних історіографічних дискусіях. Дослідники-ендеки вбачали пріоритетним напрямком зовнішньої політики Польщі протягом всієї її історії орієнтацію на політичне життя Балтійського регіону. Натомість історики-пілсудчики такий основний напрямок бачили в напрямку зовнішньої політики щодо Причорномор'я. В згаданій статті В. Томкевіча відображаються погляди польських політичних еліт на потребу вироблення нової моделі міжнародних стосунків на геополітичному просторі між Балтійським та Чорним морями згідно з «концепцією міжмор'я». Також тут відобразились погляди польських еліт на Польщу як «передмур'я Європи», що в XVI–XVIII ст. сприймалось у формі «передмур'я християнства». В період I Речі Посполитої робився наголос на боротьбі з загрозою

ісламського світу та Московії, а в міжвоєнний період – на протидії експансії більшовицької Росії.

Велике значення для розуміння процесу розвитку історичної науки мають історіографічні праці, в яких відбилосся бачення істориками сучасного їм стану розвитку історичних досліджень. Прикладом останніх були вміщені на сторінках «РН» огляди пера Станіслава Хербста³² та Януша Волінського³³, присвячені аналізу стану досліджень історії Речі Посполитої кінця XVI–XVII ст. Втім, особливо цікавою в контексті української проблематики виступає стаття Владислава Томкевича «Часи Владислава IV і Яна Казимира в історіографії останніх двадцяти років», що вміщувала огляд присвячених проблемі козаччини праць. В. Томкевич, аналізуючи історіографічну літературу, присвячену періоду панування Владислава IV, відзначає практичну відсутність у польській історичній науці досліджень козаччини цього періоду, апелюючи лише до власної статті «Обмеження козацьких свобод в 1638 р.»³⁴.

Більш докладно в польській науці було висвітлено історію панування Яна Казимира. З посеред великих комплексних досліджень цього періоду В. Томкевіч відзначає «Історичні нариси» Людвіка Кубалі³⁵. З'являються також праці, присвячені безпосередньо історії козацтва в часи панування Яна Казимира. Серед останніх автор називає дослідження Ф. Равіти-Гавронського «Українна козаччина», І. Фронсія «Оборона Збаража» і «Битва під Зборовом», І. Хшонща «Польсько-козацько-татарсько-турецькі відносини в 1649 р.» та «Перший період бунту Хмельницького», а також власну – «Єремія Вишневецький». Автор висвітлює наявну в польській історичній науці дискусію щодо проблеми переосмислення усталених поглядів на період Хмельниччини. Її зачинателем був О. Гурка, котрий бачив «ряд помилкових висновків сучасних істориків», що нібито занадто некритично послуговувались джерельним матеріалом і надмірно обтяжені історичною традицією³⁶. Згодом у дискусію включились З. Лясоцький та С. Кубинський.

В. Томкевіч аналізує також праці українських істориків, відзначаючи їх чисельність. Автор пояснює це тим, що «народ, котрий немає власної держави, охоче віддається дослідженням своєї минувшини, вишукуючи в ній перш за все такі моменти,

що не лише збільшують історичне знання, але презентують громадянську місію»³⁷. Перше місце серед українських праць, «як зразок працьовитості», В. Томкевіч відводить «Історії України-Руси» М. Грушевського, закидаючи їй «тенденційне, занадто націоналістичне ставлення до минулого через призму сьогодення». Також автор подає перелік праць і висвітлює погляди українських істориків на Переяславську угоду 1654 р. та відносини Хмельницького з сусідніми державами.

В остаточному висновку В. Томкевіч відзначає перспективність дослідження ставлення Владислава IV до православ'я, унії та козацтва. Щодо історіографії періоду панування Яна Казимира, він ставить наголос на здійсненні нових більш глибоких досліджень Хмельниччини в контексті польсько-української наукової полеміки – «з польської сторони треба по-новому опрацювати генезу і перебіг повстання Хмельницького, тоді вдалося б піддати ревізії не один висновок Грушевського»³⁸.

В згаданій статті простежується розуміння польськими істориками періоду II Речі Посполитої важливості дослідження проблем козащини. Особливо значимими вони виступають з огляду на розгортання наукових дискусій між польськими та українськими істориками щодо багатьох історичних проблем, що нерідко мали політичне забарвлення протистояння національних ідеологій обох народів.

З посеред праць, присвячених історіографічній проблематиці, що були вміщені на сторінках «РН», окреме місце посідають дослідження українських учених. Підбір тематики статей вказує на значимість тих чи інших проблем, що були актуальні як для української історичної науки, так і для польських учених. Тематичне коло цих праць вказує на особливості ставлення польської міжвоєнної історичної науки, а зокрема представників варшавського наукового середовища, до української історичної науки та її концептуальних позицій. Такими статтями були вміщені на сторінках «РН» дослідження видатного українського історика професора Варшавського університету Мирона Кордуби.

Особливе значення в досліджуваному контексті має стаття М. Кордуби «Найновіші теорії початків Русі», в якій аналізувалась історіографія проблеми етногенезу Русі та початків формування державних утворень на східнослов'янських теренах. Вміщення

праці на сторінках «РН» стало ознакою залучення істориків варшавського наукового середовища до дискусії щодо генези державотворчих процесів у Східній Європі та Україні зокрема. Сама дискусія про автохтонність русів мала своїм підґрунтям політичну полеміку щодо здатності українців до державного будівництва. Довкола неї розгорнулися дебати про «історичність» та «політичність» українського народу, справедливість його претензій щодо відновлення власної державності, яку виводили з часів Київської Русі. Багато польських істориків, політиків та публіцистів стояли на позиціях визнання незрілості українського народу до політичної незалежності, закидали йому нездатність до державотворення.

В своїй праці М. Кордуба вдається до висвітлення поглядів норманістів та антинорманістів на проблему походження Русі. Особливо вартими уваги він відзначає гіпотези О. Шахматова, М. Ростовцева, В. Мосіна, П. Смірнова, С. Шелухіна та Г. Бараса. Аналізуючи їх, він піддає гострій критиці теорії О. Пархоменка та К. Фріцлера за довільну інтерпретацію ними фактів. В остаточному висновку М. Кордуба виділяє як характерну рису всіх теорій їх велику увагу до Приазовської Русі та ролі Волги, як економічної та цивілізаційної артерії регіону. Наявність багатьох протилежних за своїми поглядами теорій автор слушно тлумачить суперечностями в самих історичних джерелах. Сам же М. Кордуба висуває ідею, що Русь була «військово-торгівельною організацією, загонами, що складались з представників різних рас, етнічних груп і релігій, в котрих слов'янський елемент в IX т. мав значне представництво і з часом відігравав щораз то значимішу роль»³⁹.

Стаття М. Кордуби була позначена акцентами щодо дослідження активних державотворчих процесів у регіоні, котрі мали тривалу історичну традицію. Також простежується чітка авторська позиція про значну роль автохтонного східнослов'янського елемента в цих процесах. Публікація ж тексту українського автора позиціонує часопис «РН» як прихильний ідеям глибинності історичних традицій державотворення на східнослов'янських теренах, які відстоювала українська історична наука. Історики з табору Ю. Пілсудського, розглядаючи процеси історичного розвитку українського народу, бачили необхідність становлення

української держави. Саме союз з незалежним українським народом розглядався ними як умова дієвого супротиву експансії більшовицької Росії.

На сторінках «РН» з'явилась і стаття М. Кордуби, приурочена до смерті його вчителя Михайла Грушевського. В ній автор оцінює видатне значення покійного в становленні української історичної науки, його роль у політичному житті та вплив на формування національної свідомості українського народу. Попри висвітлення життя і діяльності М. Грушевського, М. Кордуба основний акцент у своїй праці робить на його науковій спадщині. Аналізуючи праці вченого, особливе значення він надавав монументальній «Історії України-Руси» з огляду на те, що вона «подає цілісний і повний образ минулих діянь українського народу», висвітлюючи різні сторони його буття на всіх етнічних землях. Дослідник підкреслює оригінальність твору, що полягала у відтворенні безперервного процесу розвитку українського народу від часів Київської Русі до другої половини XVII ст. з його відділенням від процесів, що тривали на теренах Північно-Східної Русі⁴⁰. В остаточному підсумку М. Кордуба відзначає, що «Грушевський не лише писав історію, але і творив її, провадячи перед Світовою війною широку політичну діяльність по обидва боки надзбручанського кордону, а після вибуху революції 1917 р. – керуючи Українською Республікою, як її перший президент»⁴¹.

Згадані статті М. Кордуби, вміщені на сторінках «РН», вказують на зміни, що відбулись у польських наукових колах міжвоєнного періоду по відношенню до української історичної науки. Наявність публікацій, що присвячувалися генезі української державності, вказує на еволюцію поглядів варшавських істориків у сторону розуміння глибинності державотворчих та націотворчих процесів українського народу. А вміщення присвяченої М. Грушевському розлогої статті відображає визнання наукових здобутків ученого, якому доволі гостро за життя опонували польські історики. Також розміщення згаданих статей вказує на визнання рації за українською історичною наукою щодо розроблених нею схем історичного розвитку.

Таким чином, часопис «РН» виступав виразником наукових поглядів варшавського історичного середовища. Більшість його авторів були прихильниками політичного табору Ю. Пілсудського

та схилились до особливого оціночного підходу в низці важливих для міжвоєнної польської історичної науки проблем. Зокрема вони відстоювали т.зв. «східну» орієнтацію в історіографії з її схвальними оцінками «Ягеллонської ідеї» як політичного курсу польсько-литовської держави. Ці ідеї варшавських істориків вплинули і на критерії вибору тематики досліджень. Одними з найбільш актуальних були такі проблеми спільної історії народів Речі Посполитої, як питання приєднання Галичини та початків польської експансії на схід, проблема польсько-литовської унії та становища православної церкви у І Речі Посполитій. Зазначена проблематика висвітлювалась у контексті поглядів істориків «східної» історіографічної орієнтації щодо пріоритетності східноєвропейських зовнішньополітичних векторів, курсу на федеральний устрій держави та міжнаціональну співпрацю. Окремим виявом прихильності істориків варшавського наукового середовища щодо курсу на співпрацю було залучення українських учених до обговорення спільних наукових проблем на сторінках «РН». Попри помітну увагу польських істориків до питань історії України, вона, на жаль, не отримала належного відгуку в польському суспільстві міжвоєнного періоду і суттєво не вплинула на обговорення багатьох гострих проблем у стосунках польського та українського народів, що значною мірою мали своїми наслідками трагічні події національного протистояння в роки Другої світової війни.

---

¹ Maternicki J. Historycy warszawscy w latach 1918–1939 / Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego.– Warszawa,1990; Jagiełło B. Archiwisci polscy w latach 1918–1939 / Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego.– Warszawa,1990. – S.215–222; Jagiełło B. Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939 (zarys problematyki) / Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego.– Warszawa,1987. – S.321–333; Jakubowska B. Struktura demograficzna, pochodzenie społeczne i terytorialne historyków polskich 1918–1939 / Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego.– Warszawa,1990. – S.76–97; Jakubowska B. Kobiety w historiografii polskiej (do 1939 r.) / Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego.– Warszawa,1987. – S.334–

- 347; Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
- ² Maternicki J. Historycy warszawscy w latach 1918–1939 / Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego. – Warszawa, 1990. – S.117.
- ³ Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1994. – S.175.
- ⁴ Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – S.177–179.
- ⁵ Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // Przegląd Historyczny. – 1921–1922. – T. 3. – S. 99.
- ⁶ Ibidem. – S.111.
- ⁷ Ibidem. – S.113.
- ⁸ Zakrzewski Stanisław. Zagadnienia Historyczne. – Lwów: Drukarni zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1936. – T.2. – S.18–26.
- ⁹ Ibidem. – S.26.
- ¹⁰ Książek J. «Idea Jagiellońska» i zagadnienia unii polsko–litewskiej w publicystyce narodowej demokracji okresu II Rzeczypospolitej / środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 roku. Pod red. J.Maternickiego. – Warszawa, 1990. – S.327.
- ¹¹ Halecki O. Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę // Przegląd Historyczny. – 1917–1918. – T.1. – S.6–7.
- ¹² Ibidem. – S.10.
- ¹³ Ibidem. – S.153–154.
- ¹⁴ Ibidem. – S.14–15.
- ¹⁵ Halecki O. Idea Jagiellońska. – Lwów: Drukarni zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1937. – S.6–7.
- ¹⁶ Ibidem. – S.10–13.
- ¹⁷ Ibidem. – S.25.
- ¹⁸ Halecki O. Zagadnienia kulturalne w dziejach Unii Jagiellońskiej // Przegląd Historyczny. – 1926–1927. – T.6. – S. 398–399.
- ¹⁹ Ibidem. – S.402.
- ²⁰ Ibidem. – S.405.
- ²¹ Dmowski R. Wschód i Zachód. – Warszawa, 1992. – S.140.
- ²² Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko–wschodniego // Przegląd Historyczny. – 1919–1920. – T.2. – S.69.
- ²³ Ibidem. – S.85.
- ²⁴ Ibidem. – S.76–77.
- ²⁵ Ibidem. – S.113.
- ²⁶ Chodynicki K. Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko–wschodniego // Przegląd Historyczny. – 1921–1922. – T.3. – S.129–130.
- ²⁷ Ibidem. – S.133.
- ²⁸ Tomkiewicz W. Polska polityka czarnomorska w dobie nowoczesnej // Przegląd Historyczny. – 1932–1933. – T.10. – S.421.
- ²⁹ Ibidem. – S.423.

³⁰ Ibidem. – S.426.

³¹ Ibidem. – S.426.

³² Herbst S. Czasy Zygmunta III // Przegląd Historyczny. – 1937–1938. – T.14. – S. 215–223.

³³ Wolinski J. Czasy Sobieskiego (1674–1696) w historiografii ostatniego czterolecia (1932–1936) // Przegląd Historyczny. – 1937–1938. – T.14. – S.240–244.

³⁴ Tomkiewicz S. Czasy Władysława IV i Jana Kazimierza w historiografii ostatnich lat dwudziestu // Przegląd Historyczny. – 1937–1938. – T.14. – S.227.

³⁵ Ibidem. – S.229.

³⁶ Ibidem. – S.231.

³⁷ Ibidem. – S.233.

³⁸ Ibidem. – S.238.

³⁹ Korduba M. Najnowsze teorie o początkach Rusi // Przegląd Historyczny. – 1932–1933. – T.10. – S.74.

⁴⁰ Korduba M. Michał Hruszewski jako uczony // Przegląd Historyczny. – 1935. – T.12. – S.394.

⁴¹ Ibidem. – S.406.